

УДК 94 477

Володимир СТАРКА*Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка***РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В
УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
(ВЕРЕСЕНЬ 1939 - ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.).**

На основі архівних джерел і документальних видань, а також попередніх напрацювань науковців, із сучасних концептуальних позицій висвітлено особливості релігійного життя західноукраїнського селянства у умовах суспільно-політичних трансформацій 1939-1941 років. Розглядаються особливості державної політики в сфері релігії радянського режиму. Аналізуються механізми адаптації селян для реалізації духовних потреб, а також розкрито особливості міжконфесійного співжиття сільського населення в умовах тоталітарного режиму.

Ключові слова: селянство, Західна Україна, релігія, суспільні трансформації, тоталітаризм, УГКЦ, РПЦ.

Суспільно-політичні перетворення, які розпочалися на західноукраїнських землях із встановленням радянської влади у вересні 1939 р. не могли оминати духовного життя місцевого населення. Адже більшовицька верхівка, у боротьбі за встановлення соціалістичного ладу, первинним бачила подолання "релігійних пережитків".

Актуальність дослідження зумовлена тим, що зміни котрі мають місце в сучасному українському суспільстві вимагають врахування попередніх здобутків і втрат у духовній сфері. Релігійне життя означеного періоду, пропонуємо розглянути на прикладі духовних життєвих орієнтирів західноукраїнського селянства, котре за визначенням Т. Шаніна, є доволі "незручним класом" для дослідників, проте, саме в цьому суспільному прошарку відображено всю палітру міжособистісних, соціокультурних, міжетнічних та міжконфесійних взаємин, які дозволяють розкрити процес духовних трансформацій.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано в наукових розвідках В. Войналовича, О. Лисенка та Я. Стоцького¹. Вплив і наслідки

¹ Войналович В.А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політичний дискурс / В.А. Войналович. - К.: Світогляд, 2005. - 741 с.; Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні в 1943-1946 рр. / О.Є. Лисенко. - К.: Інститут історії України НАН України, 1998. - 404 с.; Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфес. Трансформації в контексті держ. Політики 1944-1964 років: [Монографія] / Я.В. Стоцький. - К.: ФАДА ЛТД, 2008. - 510 с.

радянського тоталітарного режиму на життя західноукраїнського селянства висвітлено у монографіях Б. Яроша та О. Малярчука¹.

Процес включення західноукраїнських земель до складу УРСР супроводжувався тотальною радянізацією усіх сфер суспільного життя, включаючи духовно культурні взаємини між людьми. Подібна трансформація відчутно позначилася на долі багатьох людей, руйнуючи усталений спосіб життя, ламаючи столітні традиції, тощо². В таких умовах, частина населення. Здебільшого декласовані елементи та частина пристосуванців, вітали соціалістичні перетворення, інша частина, переважно прихильники радикального націоналізму, не сприймали радянської дійсності, домінуюча ж більшість сільського населення зайняло вичікувальну позицію та чекало на рекомендації церкви.

Домінантною у Східній Галичині була Греко-католицька церква, і саме від позиції її лідера, багато в чому залежали суспільно-політичні настрої населення³. Митрополит Шептицький у пастирському посланні до духовенства від 26 вересня 1939 р. зазначав: «Обернулася картка історії, настала нова епоха. Стрічаймо її покірною молитвою.». Далі настоятель просив священників продовжувати душпастирську діяльність, та принагідно готувати «добрих господарів», які «на випадок браку священника» могли посвятити дитину, тощо. Митрополит рекомендував: «повисуватися владі, слухати законів, оскільки вони не противні Божому законові», проте закликав духовних осіб: «не будемо мішатись до політики і світських справ».⁴

Із анексією території Західної України радянський тоталітарний режим розпочав втілювати в життя комплекс соціально-економічних та культурно-освітніх реформ, який супроводжувався агресивною антирелігійною кампанією.

Хоч в перші дні становлення радянської влади на території західноукраїнських земель відповідно до директиви наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії № 20177 від 15.09.1939 р. про завдання оперативних груп НКВС при вступі на територію Західної України, серед іншого рекомендували тимчасово не арештовувати духовних осіб і не було офіційно заборонено діяльність ГКЦ, проте місцеве духовенство та релігійно налаштоване населення постійно перебувало під певним тиском з боку органів влади. Проте, ситуація змінювалася блискавично, і вже 11 жовтня 1939 р., відповідно до наказу № 001225 НКВС СРСР, на облік за релігійними

¹ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Б.О. Ярош. - Луцьк: Надстир'я, 1995. - 176 с.; Малярчук О. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О.М. Малярчук. - Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. - 228 с.

² Радянські органи державної безпеки у 1939 - червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / [Упоряд. Василь Даниленко, Сергій Кокін]. - К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1311 с.

³ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939-1944 рр.). - К.: Українська видавнича спілка, 2005. - 480 с.

⁴ Шептицький Андрей. Пастирські послання 1939-1944 рр., т. 3. - Львів: Видавництво «Артос», 2010. - XXXII+828 с.

переконаваннями взято церковних діячів, сектантів та релігійний актив¹. Окремі про радянські активісти настільки активно розпочали антирелігійну кампанію, що органам місцевої влади доводилося обмежувати їх діяльність. Зокрема, голова тимчасового управління м. Скалат Тернопільського повіту у листі до секретаря ЦК КП(б)У тов. Бурмистренку зазначав: «Настрій в селах хороший. є ряд випадків що хрести з церков познімали, але це все ми виправили!»² Проте згодом, влада перестала чинити перешкоди і нищенні церковного майна. Так, у с. Збоїська Львівського деканату 15 травня 1940 р. місцеві комуністи повалили всі «фігури» (12-15 шт) при дорогах. Голову одної зваленої фігури кинули під двері приборства. Подібне вчинили місцевому цвинтарі, де повалили всі кам'яні фігури. Це викликало серед громади чимале занепокоєння .³

Разом з тим, 28 жовтня 1939 р. у проголошеній Народними Зборами Західної України декларації про конфіскацію поміщицьких земель, йшлося про безоплатне вилучення церковних земель⁴.

Експропріація церковних земель, та її подальший розподіл між малоземельними селянами викликали неоднозначну реакцію місцевого населення. Виховані в традиціях поваги до приватної власності, селяни, в переважній більшості, не наважувалися обробляти колишню церковну землю. Хоч і траплялися випадки, коли: «більшовицькі кличі поробили в релігійнім світогляді і в моральнім уровні значні і тріскі щілини: поняття приватної власності, релігійні практики (головно у чоловіків) улягли великому захитанню», що сприяло фактам розподілу церковного поля між «місцевим шумовинням» та ситуації, коли парафіяльні будинки переобладнували під амбулаторії, школи чи клуби⁵. Натомість парох с. Дуліби Новострілецького деканату Львівського повіту, тих хто взяв церковну землю відлучав від церкви, через, що навіть місцеві бідняки під погрозами голови сільради не хотіли брати «церковне поле».⁶ В с. Липиця Долішня Бурштинського деканату тих селян котрі ходили до церкви виганяли на важкі роботи в лісі, накладали на них більші податки⁷. Частина священиків самі роздавали селянам землю, щоб уникнути непорозумінь з представниками офіційної влади та платити менші податки.

Податки стали одним із засобів боротьби радянської влади із релігією. Зокрема, священики сплачували всі земельні податки і збори, так званий «культзбір», а також податок на нерухомість. Наприклад, у с. Княже Золочівського деканату на церкву наклали 6000 крб. податку, (коли добра

¹ Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. - Том. 2. - Книга 1 (1939 - 1945). - Івано-Франківськ: КПФ "ЛІК", 2009. - 600 с.

² Центральний державний історичний архів у м. Львів (Далі ЦДІАЛ). - Ф. 859. - Оп. 1. - Спр. 10. - арк. 30.

³ ЦДІАЛ. - Ф. 201. - Оп. 1р. - Спр. 35. - арк. 25.

⁴ ЦДІАЛ. - Ф. 859. - Оп. 1. - Спр. 5. - арк. 25.

⁵ ЦДІАЛ. - Ф. 201. - Оп. 1. - Спр. 34. - арк. 26, 28 зв.

⁶ ЦДІАЛ. - Ф. 201. - Оп. 1. - Спр. 36. - арк. 49 зв.

⁷ ЦДІАЛ. - Ф. 201. - Оп. 1а. - Спр. 31. - арк. 75.

корова коштувала 150-200 крб. - В.С.), і на священика у 1939 р. наклали 42 000 крб. податку і крім того 4 000 "культзбору". Як і у ситуації із розподілом землі частина селян, за допомогою церковних даток «на тацу» допомагали священикам сплачувати податкові платежі¹. Проте траплялися інші випадки, зокрема у пароха с. Ясенівці Зборівського деканату о. Николи Малого 7.06.1940 р. забрали % хати на сільську кооперативу, разом з тим наклали 10 000 крб. податку. Парафіяни зібрали лише 800 крб. щоб виплатити решту, священик продав власне майно². Інколи, селяни в священиків майно брали, а грошей не повертали.

Окремої уваги заслуговує роль церкви під час виборчих кампаній 1940 року. Так. Традиційно набожні селяни, на вибори йшли після відправи, що спричинювало низьку явку виборців у першій половині дня. Цієї обставини не врахували організатори перших виборів. Зокрема, у с. Мислів Золочівського району Львівської області політрук Бубнов, син священика, який радо слухав колядок, під час виборів рекомендував селянам: «... йдіть рано до голосування, а після того до церкви». Натомість подальші виборчі кампанії часто супроводжувалися забороною проведення богослужінь в день виборів, або залякуванням місцевих парохів. Траплялися і трагікомічні ситуації. Зокрема, залучений до святкування чергової річниці жовтневої революції 8 листопада 1940 р. церковний хор у с. Августівка Зборівського району Тернопільської області, замість виконання радянського гімну «Інтернаціонал», через незнання тексту, виконали український національний «Ще не вмерла Україна», при тому, за словами місцевого пароха о. П. Олійника: «Приявні на святі представники влади, щиро оплескували український гімн» .

Подібні ситуації зумовлювали і неоднозначне ставлення місцевої влади до служителів культу. Зокрема, голова сільради с. Миклашів Зборівського району Тернопільської області назвав місцевого пароха «пасажиром», якого потрібно позбутися, та рекомендував останньому перекваліфікуватися на вчителя. Не витримавши подібного роду тиску, частина служителів культу, залишали свої посади. Наприклад, парох с. Підгайчики Зборівського деканату А. Мізь, з приходом більшовиків покинув службу і поступив на державну роботу, а колишній дяк с. Поляни Щирецького деканату В. Дума, в час релігійних свят і неділь працював на полі, зловживав, як і більшість місцевих парафіян алкоголем, а під час святкування 1 травня 1941 р. ніс перед маніфестацією портрет Й. Сталіна, з відступом більшовиків намагався відновитися на посаді дяка .

Зазнала трансформацій і сфера сімейного життя. Відповідно до Указу Президії ВР УРСР «Про реєстрацію актів громадського стану.» з 5 травня 1940 р. реєстрацією всіх актів громадського стану (народження, шлюб,

¹ Як то було за часів більшовиків у Жовкві. // Місіонар. - 1941. - Ч. 1-2. Липень-серпень. - С. 9.

² ЦДІАЛ. - Ф. 201. - Оп. 1р. - Спр. 34. - арк. 35, 43.

³ ЦДІАЛ. - Ф. 201. - Оп. 1р. - Спр. 34. - арк. 25 зв, 82.

⁴ ЦДІАЛ. - Ф. 201. - Оп. 1р. - Спр. 41. - арк. 30.

розлучення, смерть) має здійснюватися в органах запису актів громадського стану НКВС. Зроблені до цього числа записи в церковних метричних книгах залишалися чинними. Разом з тим, всі парафіяльні метричні книги мали передаватися до органів НКВС¹. Нові віяння знайшли, попри заклики отців церкви знайшли своїх прихильників. Зокрема в с. Заруддя Зборівського деканату 4 подружжя заключилися в ЗАГСі, без церковного вінчання, та 2 дитини народилися після народження залишалися без хрещення священиком². Від подібних практик церква застерігала своїх мирян від подібних вчинків, та наголошувала, що: «Право до неба мають тільки Божі діти. Лише діти, що вмерли без хресту, ніколи не ввійдуть до неба. Тому церква накладає на родичів обов'язок під смертельним гріхом, щоб якнайшвидше давали охрестити своїх дітей». Крім того церква відмовляла в похороні тим, хто перебував в «дикім подружжі»³.

Освітні реформи, крім закриття духовних семінарій та релігійних освітніх закладів, торкнулися і заборони викладання Закону Божого в загальноосвітніх школах. Із освітніх закладів виносили хрести та ікони, які замінювали портретами Й. Сталіна та В. Леніна, лекції безбожництва стали проводити на всіх предметах⁴. Місцевих вчителів на Рогатинщині напередодні Різдва та Великодня збирали на курси підвищення кваліфікації. Під час обідніх перерв, у час посту, у «Велику П'ятницю» вчителів примушували вживати м'ясні страви⁵. Разом з тим, дітей примушували ходити на уроки під час великих релігійних свят. Подібні дії викликали невдоволення як серед учнів, так і в середовищі батьків. Зокрема, у с. Загір'я Зборівського району Тернопільської області, діти часто відмовлялися ходити до школи, через заборону відвідувати храм⁶. На подібні дії радянської влади, митрополит А. Шептицький у посланні «Про виховання в родині», датованому листопадом 1939 р. рекомендував батькам навчати дітей: «як слід Божої науки, щоб ті вирости добрими мирянами, та патріотами своєї батьківщини»⁷.

Радянська влада заборонила душпастирську діяльність греко-католицьких священиків у лікувальних закладах. Поправити ситуацію А. Шептицький намагався, звернення до генерального прокурора СРСР А. Вишинського, в якому просив: «знаменитого правника, чоловіка благородного і великоможного» розтлумачити ст. 114 Кримінального кодексу СРСР та дозволити в лікувальних закладах відбувати: «потіхи релігійні, про які недужі і конаючі перед смертю просять», оскільки відмова:

¹ Указ Президії ВР УРСР Про реєстрацію актів громадського стану. // Вільна Україна. - 1940. - № 91 (172). - 17 квітня 1940 р. - С. 1.

² ЦДАЛ. - Ф. 201. - Оп. 1р. - Спр. 34. - арк. 24.

³ Релігійні питання. // Місіонар. - 1940. - Травень. - Ч. 1. - С. 10; - Червень. - Ч. 2. - С. 28.

⁴ ЦДАЛ. - Ф. 201. - Оп. 1. - Спр. 36. - арк. 49 зв.

⁵ ЦДАЛ. - Ф. 201. - Оп. 1р. - Спр. 38. - арк. 48.

⁶ Олексюк В.С. Загір'я / В.С. Олексюк // Зборівщина: історія і сьогодення: історико-краєзнавчий нарис / [Укл. М.Б. Бігус]. - Тернопіль: Воля, 2008. - С. 282.

⁷ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939-1944 рр.). - К.: Українська видавнича спілка, 2005. - С. 9.

«викликає огірчиння людности та видається недужим і їх своякам дуже болючою кривдою»¹.

Адаптація до нових суспільно-політичних реалій змушувала чималу кількість селян масово звертатися до чарки, чого не спостерігалося у попередні періоди². На подібну ситуацію Митрополит Шептицький 15 лютого 1940 р. видав послання «Про небезпеку надуживання спиртних напоїв». Шептицький зазначав: «коли люди мають багато причин журитися і боятися про будучину, тоді є велика спокуса шукати потіхи чи сили в оп'янюючих напінках». Натомість розради потрібно шукати в: «молитві та пості». Тим, хто не дослухається до слів настоятеля ГКЦ, А. Шептицький наводив слова апостола Павла: «пияцтво належить до тих діл, котрі виключають з Божого царства»³.

Радянізація західноукраїнських земель значною мірою вплинула на зміну традиційного релігійного укладу життя селян. Хоча як зазначалося у релігійному часописі «Місіонар»: «Головними причинами байдужості християн є не освячення в релігійних справах і духовне вигадництво. Вони хотіли б бути християнами, але, щоб ніхто не пригадував їм їх обов'язків, щоб ніхто не домагався від них життя по писанням віри, не докоряв їм занедбанням в релігійному житті. Хочуть щоб церква не заколочувала їхнього милого спокою»⁴.

Volodymyr STARKA

RELIGIOUS LIFE OF WESTERN UKRAINIAN VILLAGERS IN THE AGE OF SOCIAL AND POLITICAL TRANSFORMATIONS (SINCE SEPTEMBER 1939 TILL JUNE 1941)

The peculiarities of religious life of western Ukrainian villagers in the age of social and political transformations since 1939 till 1941 are elucidated from the modern conceptual ideas based on archival sources, documentary publications and previous researches of scholars. The peculiarities of the state policy in the sphere of religion during Soviet regimes are considered. The mechanisms of villagers adaptation for realization of their spiritual needs are analyzed and the peculiarities of interchurch coexistence of rural population in the age of totalitarian regim are revealed.

Keywords: *peasants, Western Ukraine, religion, social transformation, totalitarianism, UGCC, ROC.*

¹ ЦДІАЛ. - Ф. 201. - Оп. 1. - Спр. 104. - арк. 38.

² ЦДІАЛ. - Ф. 201. - Оп. 1р. - Спр. 35. - арк. 9 зв.

³ Шептицький Андрей. Пастирські послання 1939-1944 рр., т. 3. - Львів: Видавництво «Артос», 2010. - С. 18.

⁴ Більше мужності в релігійному житті. // Місіонар. - 1940. - Ч. 5. Вересень. - С. 65.